

О. М. Луговий

ДУХОВНИЙ ОСЕРЕДОК СКАНДИНАВСЬКИХ НАЙМАНЦІВ У КОНСТАНТИНОПОЛІ XI–XII ст.

Серед питань, пов'язаних із історією контингенту варангів, найманих вояків північноєвропейського походження у візантійській армії, одним із найскладніших є питання їхньої конфесійної належності. Дії цього контингенту загалом належать до XI–XII ст. і розпочинаються саме тоді, коли християнство швидко поширюється Скандинавією. Важко відповісти на питання, яка частина з прибулих до Константинополю новобранців вже була похрещена, але перебування у християнській імперії в будь-якому разі прискорювало цей процес в середовищі самих вояків.

Будь-який поганин, який опинився на службі християнської держави, потрапляв до атмосфери навернення. Більшість військових трактатів Візантії ведуть мову про необхідність релігійного виховання армії, молитов, заутрень, освячення знамені війська, виголошення «з Божою допомогою» перед виходом з табору¹. Не можна ігнорувати і того, що християнізація велася не тільки адміністративними заходами, але й повсякденним оточенням.

Значення релігійної політики візантійського уряду щодо найманців виходить за межі внутрішньо-імперських справ. Військові найманці як такі іноземці, котрі безпосередньо підпорядковувались владі, на відміну від купців, ставали найзручнішими рознощиками візантійського православ'я світом². Серед перших християн на Русі фігурують варяги Феодор та Іоанн. За багатьма свідченнями, служба верінгів у Візантії призвела до раннього проникнення східного християнського обряду до Скандинавії. У Швеції XI–XII ст. грецький хрест був більш поширеним, ніж латинський, особливо на рунічних каменях (з відомих шведських рунічних каменів 64% несуть зображення хреста³). А рунічні камені, що були кенотафами колишніх варангів, містять майже виключно зображення рунічного змія, що несе грецький хрест.

Враховуючи зазначену роль релігійного чинника у формуванні контингенту скандинавських вояків візантійської армії, актуальним виявляється питання ідентифікації саме тих церков, які слугували меті закріплення результатів християнізації варангів і надалі задовольняли їхні духовні потреби.

Для періоду XI–XII ст. важливими виявляються дві групи повідомлень джерел. Розпочнемо із власне документів візантійського походження.

1. Документ, датований лютим 1361 р., фіксує передачу монастиря (μονῆδριον) *Панагія Варангіотісса* (Варязької Богоматері) під патронат (точніше, ефорат) імператорового οἰκείος Алексія Софіана⁴. Хоча монастир на цей час був жіночим, та його назва видає походження. З того ж документу відомо, що він розташовувався поблизу чи майже впритул до алтарної частини св. Софії⁵. В. Г. Васильєвський згадував також певні епіграфічні пам'ятки, відомі А. Г. Паспатісу, однак не спроможний був навести точні посилання через проблему із постачанням літератури, виданої у Греції⁶. Будівлі монастиря, вже на XIV ст. певно сильно змінені, мали бути остаточно зруйновані при перетворенні Софії на мечеть, як вважає С. Бльондаль⁷. К. Н. Сіггаар дивується, чи могли візантійці до 1204 р. дозволити зведення «римської» церкви поблизу від найважливішого православного храму⁸. Однак, присвячення церкви скоріше вказує на те, що вона використовувалася варангами, належними до східного обряду. В цьому немає нічого незвичайного, з огляду на загальну візантійську практику навернення вояків з інших країн на православну віру, як обов'язкової умови вступу до армії Ромейської імперії, та на те, що ще й в XII ст. церковний розкіл між західною та східною церквами був не очевидним для багатьох країн Європи, зокрема для скандинавів, а надто для тих, які вперше хрещення приймали вже у Візантії.

Але залишається місце і для іншої альтернативи. Монастир Варангіотісси міг бути названий на честь людини на ім'я Варанг. Авторіві невідомо жодної спроби такого пояснення цієї назви. Усі дослідники апіорно вбачали тут саме посилання на військовий контингент. Втім власне ім'я Варанг зустрічається у візантійських документах. Відомими є Алексій Варангопул, голова о. Кос від імені нікейського імператора у 1258 р.⁹ та афонський селянин Феодор Варанг, держальник стасія у 46 модіїв¹⁰. Прізвище Гваранья (похідне від італійської форми слова варанг) відоме в італійському місті Барі. Тут на початку XII ст. проявилася діяльність якогось Грімоальда де Гваранья (Grimoaldus de Guaragna, filius Guaragne)¹¹.

В неаполітанських документах 1540-х рр. згадані Джан та Мікель Варанги з Мальвазії (до 1540 р. – венеціаської фортеці Монемвасія на Пелопоннесі, тепер захопленої османами), які займали місця конюха та піхотинця у війську Королівства Сицилії¹². Топонім Варанк (Βαρῶκος) фігурує в серії документів константинопольського патріархату, пов'язаних, зокрема, з земельними розподілами у монастирі св. Афанасія 1383 р.¹³

Втім, оскільки з усіх відомих нам константинопольських церков лише ця несе в своїй назві пряму вказівку на скандинавський елемент в своїй історії, то саме її розглядатимемо як церкву скандинавських найманців, звісно в якості гіпотези.

2. Головна маса матеріалу, що стосується історії повсякдення найманців-скандинавів міститься не у візантійських, але у власне скандинавських джерелах. Звісно ж в них можна віднайти й набагато більше свідчень про варангську церкву, *Церкву св. Олава*, в Константинополі. Проте ті свідчення є менш чіткими та відносяться більшою мірою до фольклору.

Існує декілька версій появи св. Олава, що прив'язують її до, на перший погляд, різних подій.

Перша версія оформлювалась впродовж другої половини XII – першої половини XIII ст. У збірці див св. Олава нідароського єпископа (1161–1188 pp.) Ейстейна Ерлендсона «Acta Sancti Olavi Regis et Martyris» (II, 3)¹⁴ міститься короткий опис чудесної допомоги Олава константинопольському імператорові в битві із язичниками. Переможці над поганями в цій версії дали обітницю побудувати церкву в ім'я «мученика» (тобто св. Олава) та Марії, які допомогли імператору здобути перемогу. У скандинавських версіях оповіді кількість деталей збільшується. Поема Ейнара Скуласона «Geisli» (1153 p.)¹⁵, «Перша сага про Олава Святого» (до 1180 p.), «Норвезька книга проповідей» (AM 619, 4°; близько 1200 p.), нарешті Сноррі Стурлусон у «Heimskringla» («Сага про Гакона Широкоплечого», 21)¹⁶ із різним ступенем детальності розповідають про участь загону варангів у битві проти язичників в землях влахів (Blakumannaland) на рівнині Печінавеллір (à Persinja völlu, Pezinavöllu). Зазвичай ці повідомлення інтерпретуються як вказівка на відому у візантійській історії битву з печенігами при Верої (суч. Стара Загора, Болгарія) 1123 p.¹⁷ Після поразки грецької та франкської кіннот (Сноррі додає фламандців-Flæmingjum) цар був змушений виставити проти ворога 450 (одну банду або алагіон) своїх варангів під проводом Торіра з Гельсінгяланду (Þórir helsingr). Усі скандинавські джерела одностайні в тому, що варанги здобули перемогу, і що поганський король бачив перед варангами «чоловіка царської постави на білому коні», в якому було, вочевидь, впізнано св. Олава. Пізніше, коштом варангів чи за участю імператора, в Константинополі було збудовано церкву св. Олава (цей факт відсутній у «Geisli»).

Друга версія аналогічна за змістом, але має іншого героя – майбутнього норвезького короля Гаральда Гардрату періоду служби у Візантії. Різноманітні версії «Саги про Гаральда»¹⁸ оповідають про те, як його загін самотужки переміг армію язичників, на чолі яких було багато королів, серед них один сліпий. Вояки Гаральда дали обітницю побудувати церкву на честь св. Олава, якщо той допоможе їм у битві, і під час бою сліпий король язичників бачив величезну постать на білому коні перед варангами.

Існує дуже схожа оповідь Іоанна Скілиці про битву із повсталими болгарами під Фессалоніками влітку 1041 p.¹⁹ (повторена в компендіумі Георгія Кедріна. II, 532–533)²⁰. Полонені болгари також розповідали візантійцям, що бачили перед військом імператора Михаїла кінного юнака, від якого йшов вогонь, що обпалював ворогів. Ромеї прийшли до висновку, що їм допомагав сам святий Димитрій, проконсул Фессалонік, замучений 306 p. Димитрій Фессалонікійський є святим покровителем Фессалонік²¹, тож цілком можливо припустити фессалонікійське походження й змальованого сюжету.

Повстання болгар очолював Петро Делян, засліплений своїм спільником, болгарським принцом Алусіаном²², всі ж скандинавські джерела в один голос кажуть про сліпого короля язичників. Тому мало хто з дослідників сумнівається у тому, що битва Гаральда із язичниками є скандинавською ремінісценцією участі варангів у війні з болгарами. Тим цікавішим є використання фессалонікійської легенди у північному фольклорі.

Згідно з гіпотезою В. Васильєвського, згадана Скілицею (дослідник посилався на Кедріна) імператорська *τάγμα των μεγαθυρικών* (тагма великосердих), що

брала активну участь у перемозі над повсталими болгарами, які обложили Фессалоніки, складалася зі скандинавів і очолювалася Гаральдом Гардрадою, прізвисько якого також може бути перекладено як Великосердий (Hardhradhr), тобто «мужній», «відчайдушний»²³. Існують і аргументи проти участі Гаральда саме у тій битві²⁴. За сагами проти «язичників» Гаральда відправив Гіргір. Так скандинавська традиція називає візантійського полководця Георгія Маніака, який на час болгарського повстання перебував у в'язниці. Вказаний епітет по відношенню до варангів відсутній в інших джерелах. Насамкінець болгарські війська під Фессалоніками очолював не Делян (на той час ще зрочий), а саме Алусіан. Втім, якщо врахувати фольклорний характер джерела та можливу плутанину кількох битв 1036 та 1041 років, то такі неспівпадіння у деталях не стануть на заваді створенню загальної картини. Гаральд та його варанги брали участь у війні із болгарами у 1041 р., що підтверджується як одним із прізвиськом *Bolgara brennir* («Палій болгар»), що ним наділив Гаральда скальд Тіодольв Арнарсон²⁵, так і прямою вказівкою саме на цю компанію, зроблену її учасником, відомим під іменем Кекавмена, котрий особисто знав Гаральда²⁶. Тому скандинави безумовно чули про показання болгар-бранців під Фессалоніками з перших вуст.

Думки дослідників щодо інтерпретації свідчень скандинавських джерел та, відповідно, часу фундації церкви св. Олава розходяться. В. Васильєвський усі скандинавські описи битви на Печінавеллірі приписував болгарським подіям 1040–1041 рр. До гаральдового часу відносить появу церкви й О. О. Мельникова. Вона навіть припускає можливість заснування її ще раніше, але вівтарь на честь Олава добудований в часи Гаральда. Щоправда російська дослідниця не підкріплює останню гіпотезу жодними аргументами²⁷. К. Сіггаар вважає, що джерела різноманітних «Саг про Гаральда» ведуть мову про невідому з візантійських документів невелику кампанію проти печенігів 1036 р. (дослідниця цілком довела її можливість і навіть необхідність), тексти, що спираються на Ейнара Скуласона – про битву при Верої²⁸. Всі ж інші співпадіння, на її думку, є не більше, ніж співпадіннями. При цьому саме Гаральд є найкращим кандидатом на роль фундатора церкви св. Олава.

Р. Доукінс скоріше прив'язав усі тексти до битви при Верої, але вважав, що церква св. Олава вже існувала за часів Алексія Комніна²⁹, оскільки на діяльність цього імператора вказує «диво з олавовим мечем», переказане Ейндридом Молодшим (міститься в олавовій сазі з *Flateyjarbok* та в «Сазі про Гакона Широкоплечого» з «*Heimskringla*»³⁰). Правдоподібність прив'язки до битви при Верої підтримали також С. Бльондаль³¹, Х. Елліс-Девідсон та Б. Бенедікц³².

Уявлення про легендарну для варангів битву при Печінавеллірі, що можна віднайти в сагах, є контамінацією інформації про дві чи три битви, які відбулись в різний час, навіть в різних століттях, але в усіх брали участь варанги. Можна більш-менш впевнено стверджувати, що ядром історії про битву із язичниками слугували кілька операцій за участі Гаральда, зокрема війна із болгарами. Св. Димитрій з болгарських вуст потрапив до грецьких звітів та до варангського поголосу, де перетворився на св. Олава. Так само в устах оповідачів історії Сігурда Йорсалфара (варіант *Morkinskinna*) античні скульптури константинопольського Іподрому перетворилися на майстерно виконані в бронзі

«стародавні діяння, Асів та Вольсунгів, а також синів Гьюкі... так, що усім здавалося немов вони самі присутні на іграх»³³. Ейнар Скуласон чи його інформатор, варанг Ейндрид Молодший, автори скандинавської версії сюжету, від якого відрізняється у деталях лиш версія Сноррі, перенесли у більш близький до себе час події легенди, складеної з приводу перемоги, одержаної варангами за 80 років до того, та поєднали із відомостями про іншу славу перемогу – над язичниками печенігами у 1123 р. За умов переважно усної передачі більшої частини цієї інформації головним героєм ставав в одному випадку Гаральд, в іншому – Торір. Проте розуміння цього не дає відповіді на питання про час заснування церкви, що нас цікавить. З одного боку короля Олава було беатифіковано фактично одразу після загибелі – 1031 р. і Гаральд, хоч і перебуваючи на чужині, міг про це знати. З іншого боку, чи достатнього цього, а також того, що Гаральд був братом Олава, для того, щоб опікуватись заснуванням церкви в його ім'я?

Усі три збірки саг про королів Норвегії: «Morkinskinna»³⁴, «Fagrskinna» та «Heimskringla»³⁵ – вказують на заснування каплиці (kapella)³⁶, присвяченої королю Олаву, на вулиці, де була в'язниця, в якій сидів Гаральд Гардрода із товаришами. Пошуку її допоможе встановлення місця ув'язнення Гаральда. С. Бьондаль пропонував кілька версій: власне імператорський палац, в'язниця Нумера нижче від кварталу Екскувітів поблизу Мідних воріт та якась башта поблизу св. Софії та, відповідно, церкви Варангіотісси. Остання гіпотеза заснована на ототожненні церкви Олава та Варангіотісси. Такої думки дотримувались Р. М. Дуокінс, С. Бьондаль та Х. Р. Елліс-Девідсон³⁷. К. Н. Сіггаар вважає таке ототожнення занадто покvapливим³⁸. Ототожнення церков Варангської Божої матері та св. Олава викликає питання, чи було можливим присвячення православної церкви Варангіотісси чи її приділу невизнаному у Візантії норвезькому святому Олаву? Це видається сумнівним.

Проте джерела дозволяють припускати таку можливість. Як вже зазначалось, «Acta Sancti Olavi», Morkinskinna, а крім того «Сага про Олава Святого» у версії ісландської збірки Bergsbók (бл. 1400 р.)³⁹, твердять про присвячення церкви, заснованої варангами після перемоги над язичниками, як діві Марії, так і св. Олаву. Нікіта Хоніат також вважав, що перемогою при Верої імператор завдячував в першу чергу молитві перед іконою Богородиці⁴⁰. Вірогідно, такою була офіційна, загальновідома інтерпретація подій 1123 р. Якщо після перемоги, отриманої в тому числі й загоном Торіра, була зведена церква, то чи не повинна вона бути освячена в ім'я Богородиці? Самі ж варанги поміж собою цілком могли асоціювати як перемогу, так і новозведену церкву зі своїм небесним покровителем – св. Олавом. Коли в середині XII ст. мала місце офіційна канонізація Олава, історія створення церкви Богородиці, до якої причетними виявились варанги (про яку б із двох битв, 1041 р. чи 1123 р., тут не йшлося) була насичена додатковими фактами та акцентами. Хоча твори, безпосередньо пов'язані із культом Олава спирались на традицію, що пов'язувала заснування церкви із битвою 1123 р., існувала й паралельна їй традиція, героєм якої виступав брат св. Олава – Гаральд Гардрода. У цій традиції саме він, як людина найближча до Олава серед варангів, виступав фундатором церкви. Наразі важко відповісти, яка з двох версій ближча до істини.

- ¹ Див. наприклад Leonis Tactica. XIII, 1; Кучма В. В. Военная организация Византийской империи. – СПб., 2001. – С. 74.
- ² Мельникова Е. А. Русско-скандинавские взаимосвязи в процессе христианизации (IX–XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. – М., 1987. – С. 260–268; Melnikova E. Varangians and the Advance of Christianity to Rus' in the Ninth and Tenth Centuries // Från Bysans till Norden. Östliga kyrkoinfluenser under vikingatid och tidig medeltid. – Malmö, 2005. – P. 97–138 (передрук у: Мельникова Е. А. Древняя Русь и Скандинавия. Избранные труды. – М., 2011. – С. 396–418).
- ³ Рыбаков В. В. К дискуссии о епископе Осмунде // СВ. – 2002. – Т. 63. – С. 1–16.
- ⁴ ММ. Т. I. P. 423–425, actus CLXXXII.
- ⁵ «...τὸ ὄπισθεν τοῦ ἱεροῦ βῆματος τοῦ πατμεγίστου καὶ θειοτάτου ναοῦ τῆς τοῦ θεοῦ λόγου σοφίας διακέμενον μονῳδρίον». Див. також: Belin M. Histoire de l'église latine de Constantinople. – P., 1872. – P. 166
- ⁶ Васильевский В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков // Труды. – Т. 1. – СПб., 1908. – С. 276.
- ⁷ Blöndal S. The Varangians of Byzantium: an Aspect of Byzantine Military History / Transl., revised and rewritten by B. Benedikz. – N-Y, 1978 – P. 186.
- ⁸ Van Arkel-de Leeuw van Weenen A., Ciggaar K. St. Thorlac's in Constantinople, Built by a Flemish Emperor // Byzantion, 49. – 1979. – P. 445.
- ⁹ ММ. Т. IV, vol. VI, actus LXVII, s.a.; Angold M. A Byzantine Government in Exile. – Oxford University Press, 1975. – P. 249.
- ¹⁰ Безобразов П. Афонские документы // Византийское обозрение. – Т. 1. – 1915. – Юрьев. – С. 65, № 40.
- ¹¹ Васильевский В. Г. Указ. соч. – С. 333; Blöndal S. The Varangians... – P. 111.
- ¹² Протоколи засідань сенату № 393 від 22 грудня 1542 р. та № 429 від 10 лютого 1544 р.: Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge / publ. par C. N. Sathas. – T. VIII. – 1888. – P. 371, 21–27; 398, 31–33.
- ¹³ ММ. Т. I, acti II-375, II-633, II-638.
- ¹⁴ Acta Sancti Olavi Regis et Martyris // Monumenta Historica Norvegiae. – Kristiania, 1880. – P. 135–136.
- ¹⁵ Geisli // Antiquités Russes d'après les monuments historiques des Islandais et des anciens scandinaves / Ed. par C. C. Rafn. – T. I. – Copenhagen, 1850. – P. 479–480; Flateyjarbok. – I bind. – Christiania, 1868. – S. 5–6.
- ¹⁶ Heimskringla eller Norges Kongesagaer af Snorre Sturlasson / Ud. ved C. R. Unger. – Christiania, 1868. – S. 776.
- ¹⁷ Dawkins R.M. An Echo in the Norse Sagas of the Patzinak War of John II Komninos // Annuaire de l'institute de philologie et d'histoire orientales et slaves, 5. – 1937. – P. 246–248; Мельникова Е. А. Култ св. Олава в Новгороде и Константинополе // ВВ. 1996. – Т. 56. – С. 102; Прицак О. Походження Русі. Т. II. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – К., 2003. – С. 83–84
- ¹⁸ Flateyjarbok. – III bind. – S. 294–295; Morkinskinna. The Earliest Icelandic Chronicle of the Norwegian Kings (1030–1157) / Transl. by T. Andersson and K. E. Gade. – Cornell University press, 2000. – P. 136–137. Див. аналіз повідомлень у: Dawkins R. M. Op. cit. – P. 244–246; Мельникова Е. А. Култ св. Олава... – С. 100–101. Цей сюжет відсутній лише у версії Сноррі Стурлусона, у «Heimskringla» (див. вище).
- ¹⁹ Якщо дотримуватись датування, запропонованого Г. Літаврним: Литаврин Г. Г. Византия и Болгария в XI–XII вв. – М., 1960. – С. 389.
- ²⁰ Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum / Rec. I. Thurn. – Berolini, 1973. – P. 413–414; Georgii Cedreni Compendium Historiarum // PG, 122. – Parisiis, 1894. – Col. 263–266.
- ²¹ Рудаков А. П. Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии. – СПб., 1997 (репр. с изд. 1917 г.). – С. 97; Бегунов Ю. К. Греко-славянская традиция почитания Димитрия Солунского и русский духовный стих о нем // Byzantinoslavica. – 1975. – Е. 36 (2). – С. 149–172.
- ²² The History of Psellus / Ed. by C. Sathas. – L., 1899. – σελ. 65.
- ²³ Васильевский В. Г. Указ. соч. – С. 271 и далее.
- ²⁴ Златарски В. Н. История на Българската държава презь Сръднитъ вѣкове. – Т. II България подь византийско владичество (1018–1187). – София, 1934. – С. 66.

²⁵ Heimskringla. – S. 546.

²⁶ Кекавмен. Советы и рассказы. Поучение византийского полководца XI в. / Г. Г. Литаврин. – СПб., 2003. – С. 298–299.

²⁷ Мельникова Е. А. Культ св. Олава... – С. 106.

²⁸ Ciggaar Kr. Harald Hadrada: his Expedition against the Pechenegs // *Balkan study*, 21(2). – 1980 – P. 385–401.

²⁹ Dawkins R. M. Op. cit. – P. 243–249.

³⁰ Heimskringla. – S. 774.

³¹ Blöndal S. The last Exploits of Harald Sigurdsson in Greek Service: a Chapter from the History of the Varangians // *Classica et mediaevalia*, II (1). – 1939. – P. 14, n. 1

³² Blöndal S. The Varangians... – P. 74–75.

³³ Morkinskinna. – P. 324; Ellis Davidson H. R. The Viking Road to Byzantium. – L., 1978. – P. 198.

³⁴ Morkinskinna. – P. 145.

³⁵ Heimskringla. – S. 556.

³⁶ До речі, в інших випадках, коли мова йде про битву із язичниками та про диво з мечем, храм Олава названий kirkja, тобто церква. Чи йдеться взагалі про одну й ту саму будівлю?

³⁷ Dawkins R. M. Op. cit. – P. 249; Blöndal S. The Varangians... – P. 87; Ellis Davidson H. R. Op. cit. – P. 205.

³⁸ Van Arkel-de Leeuw van Weenen A., Ciggaar K. Op. cit. – P. 428.

³⁹ Blöndal S. The Varangians... – P. 186.

⁴⁰ Nicetae Choniata Historia // PG, 139. – 1894. – Col. 337–338.